

KOLIKO I KAKVE RELIGIJE TREBA MULTIKULTURALNO DRUŠTVO?

Političko gledište

EUGENIO NASARRE

Claudio Coello 17
28001 Madrid
España

Primljeno: 27. 4. 2000.
Izvorni iznanstveni rad
UDK 2:321.7
321.7:2

Sažetak

Pitanju o mjestu i ulozi religije u multikulturalnom društvu autor prilazi s političkog gledišta, ističući odmah na početku opasnost od devalvacije politike u modernoj demokraciji u obliku zatvaranja u samoga sebe ili zatvaranja u čisti pragmatizam. Deset godina nakon europske revolucije iz 1989. i ponovnog utemeljenja pluralizma Europa je sve svjesnija da postaje zemlja useljeništa. Autor stoga postavlja pitanja: Kakva će biti sutrašnja Europa? Hoće li ona biti načinjena kao američko melting pot društvo ili će to biti integrirano društvo? Hoće li sutrašnja Europa biti zemlja kontinuiteta ili nešto drugo? U traženju odgovora autor podsjeća na Maritainovo pluralističko društvo ističući važnost stvaranja osjećaja zajedništva i vrednovanja pojma institucije. U razmatranju odnosa pluralističkog društva, laičke države i javnog prostora ustanova škole, koja ima posebnu formativnu ulogu, predstavlja se kao dio tog javnog prostora. Autor zaključno ističe važnost religioznog znanja u formativnom procesu ljudske osobnosti.
Ključne riječi: religija, multikulturalno društvo, Europa, demokracija, pluralističko društvo, religiozno znanje

1. UVOD

Opežno izlaganje profesorice Rosanne¹ zahtijeva da na početku istaknem nekoliko uvodnih misli. Širina njezina razmišljanja i slaganje s njezinim argumentima dopuštaju mi da svoje izlaganje iznesem u dijalogu s njezinim.

Od mene se traži da svoje razmišljanje razložim s političkog stajališta. Upravo se na tom mjestu susrećemo s izvanrednim povijesnim izazovima. Sigurno je da najodlučniji izazovi današnje Europe, ljudi koji se u zemljama drevne Europe pripremaju za ulazak u novo tisućljeće, jednostavno rečeno ne pripadaju sferi politike. Budućnost europskog društva u njegovim najdubljim dimenzijama neće biti određena onim što određuju političari u ustanovama odlučivanja u kojima se oblikuje institucionalna europska arhitektura.

Mora se međutim priznati da se u svim socijalnim procesima nužno pojavljuju fenomeni moći i stoga ne možemo zanemariti politički plan.

Možda se nalazimo u povijesnom trenutku u kojem se politika suočava s teškim izazovima: opasnost od devalvacije njezine uloge; opasnost od njezina zatvaranja u samu sebe.

Opasnost od njezine devalvacije je paradoksalna. Ako je neka ideja pobjedonosno izašla iz »revolucije 1989.«, to je ideja demokracije, koja se temelji na načelu narodnog opravdanja vlasti koja svakog člana političke zajednice proglašuje *građaninom*, a to znači aktivnim subjektom odluka koje se

1 Usp. E. ROSANNA, *Koliko i kakve religije treba multikulturalno društvo? Socio-religiozno gledište*, u: »Kateheza« 22(2000)2, 112-124.

tiču zajednice. Sigurno je da se – prema klasičnoj terminologiji Benjamina Constanta – više ne nalazimo u »drevnoj demokraciji«, nego u »modernoj demokraciji«, koja uključuje suptilnu ali i bitnu razliku između »djelokruga države« i »djelokruga građanskog društva«. »Moderna demokracija« više cijeni postojanje zajamčenog područja sloboda – koje dopušta svakom građaninu razvoj njegove osobnosti bez prisile – nego samo sudjelovanje, na kojem se temeljio grčki demokratski *polis*.

Međutim, iako priznajemo neosporne prednosti »moderne demokracije«, jer ona predstavlja zaštitu protiv opasnosti od demokratskog totalitarizma, sigurno je da u posljednje vrijeme postoji shvaćanje kako politika nije središnja uporišna točka djelovanja prema kojem se oblikuje društvo.

Druga opasnost je komplementarna već spomenutoj. Riječ je o *zatvaranju u samoga sebe*. Vršenje vlasti postaje cilj samoj sebi, kao jednostavna aktivnost upravljanja s prije svega instrumentalnim ciljevima. Živimo povijesni trenutak u kojemu nema velikih ideoloških sukobljavanja, u kojem se politika ne javlja kao dramatično borbena polje, na kojemu se bore dva ili više ideoloških međusobno radikalno različitih poimanja. Kao što tvrdi Sartori, »ideološki čovjek«, koji je bio protagonist XX. stoljeća, »danas je zalutala životinja, izgubljeno biće«. To u sebi nosi nesumnjive prednosti. Jer pretenzija da jedna politička ideologija sadrži filozofiju povijesti, poimanje čovjeka i života, predviđanje budućnosti i obećanje savršenog društva uključivši i »novog čovjeka«, jedina je mogla izgraditi totalitarno i nehumano društvo.

Pavao VI., u odlomku apostolskog pisma *Osamdeseta obljetnica »Rerum novarum«* (1971.), za vrijeme potpune hegemonije »ideološkog čovjeka«, jasno ukazuje na obzorje nadvladavanja te stvarnosti:

»Ne spada ni na državu ni na političke stranke, u sebi zatvorene, pokušavati da nametnu koju ideologiju, sredstvima koja bi završila diktaturom nad duhovima, ponajgorom od svih diktatura. Zadaća je kulturnih i vjerskih skupina, u slobodi pristajanja što je one predmnijevaju, nesebično i na sebi svojstvene načine razvijati u društvenom

tijelu ona najtemeljnija uvjerenja o prirodi, podrijetlu i svrsi čovjeka i društva« (OA 25).

Sadržaj navedenog odlomka i danas zadržava svoju potpunu vrijednost, ali u povijesnoj klimi koja se radikalno razlikuje od one koja je postojala u Europi u vrijeme kad je *Octogesima adveniēns* napisana. Ako je prije trideset godina postojala opasnost od nekih totalitarnih modela političkih stranaka koje su težile za izgradnjom »etičke stranke«, uključujući i »etičku državu«, danas postoji sasvim suprotna opasnost.

Danas postoji opasnost od *zatvaranja u čisti pragmatizam*. I danas vrijedi ono što je rekao Croce: »U stvarnosti ne postoji neko područje političke ili ekonomske djelatnosti koje bi bilo zatvoreno ili izolirano samo po sebi; postoji samo duhovna djelatnost, u kojoj iza neprekinutog položaja korisnosti slijedi njezino neprekidno rješenje u etičnosti«.

Sigurno je da nije moguć moralan život ako prije toga ne postoji ekonomska i politička stvarnost. Duši je potrebno tijelo u kojem će se nastaniti kako bi razvila svoje mogućnosti. Međutim, ekonomska i politička stvarnost pretvaraju se u *nehumanu* stvarnost ako se ne otvore etici.

Za zaključak ovog uvoda htio bih istaknuti osjećaj, po mom mišljenju, krize koju proživljava većina političkih struja u današnjoj Europi. To je kriza *traženja nove »laidnosti«*, koju će moći pronaći jedino budu li sposobne otvoriti se religioznim i kulturalnim skupinama bez uvjeta traženja smisla života, kako bi se s njima uspostavio *iskreni dijalog* u cilju traženja puteva koji će bolje služiti izgradnji zemaljskog grada u kojemu će dostojanstvo ljudske osobe biti najviša vrijednost.

Profesorica Rosanna s pravom govori o *ponovnom utemeljenju pluralizma*. O tome ću govoriti nešto kasnije. Sada mi se međutim čini nužnim ustvrditi da se u tom ponovnom utemeljenju pluralizma ucrtava i problem *ponovnog utemeljenja političkog pluralizma*. Kriza identiteta glavnih političkih snaga u Europi zahtijeva marljiv intelektualni rad kako bi se izgradili novi temelji na kojima valja ustanoviti prijedloge za djelovanje u službi europskih naroda. Riječ je o zadatku koji stranke neće moći ostvariti same ako žele da njihovi odgovori ne budu sterilni.

Koja će vrsta pluralizma postojati u Europi u stoljeću koje sviće ovisi u velikoj mjeri o plodnosti dijaloga između političkih te religioznih i kulturalnih skupina.

2. DESET GODINA NAKON »EUROPSKE REVOLUCIJE IZ 1989.«

Svako razmišljanje na političkom planu o Europi danas i o zadacima koje treba poduzeti nužno treba početi od njezine nove konfiguracije nakon revolucionarnih događaja iz 1989. godine. Maurice Allais je rekao da se tom godinom svršava XX. stoljeće i prelazi u novo stoljeće koje već živimo.

S »revolucijom iz 1989.« nalazimo se na početku nove povijesne epohe. Voditi računa o tome prvi je uvjet za shvaćanje stvarnosti u našim rukama. »Revolucija iz 1989.« izmijenila je naš način shvaćanja svijeta. Ona radikalno mijenja ideje i vjerovanja u kojima se nalazio europski čovjek.

S »revolucijom iz 1989.« postavljen je kraj Europi u kojoj su se intelektualno i životno formirali razni naraštaji. Bila je to bipolarna Europa, s dva alternativna modela, koji su se borili za prevlast, prvo u razdoblju hladnoga rata a zatim u mirnom suživotu sve do ograničene suradnje.

Još uvijek su nam pred očima događaji iz 1989-1990: uspon Havela do Hraždčana, parlamentarna sjednica na kojoj Mazowiecky preuzima službu premijera, svečani Te Deum kojega slavi kardinal Tomašek u praškoj katedrali, pad Berlinskog zida u studenome iste godine.

Bili su to, za mnoge, dani nade. Taj je osjećaj osobito dobro izrazio Ivan Pavao II. u enciklici *Centesimus annus*: »Događaji iz 1989. pružaju primjer uspjeha čvrste volje za pregovaranjem i evanđeoskog duha, protiv protivnika koji je bio uvjeren da ga ne vežu moralna načela: opomena su onima koji bi u ime političkog realizma htjeli izbaciti iz političke arene pravo i moral« (CA 25).

Nakon deset godina, jesu li te nade splasnule? Svakako desetljeće 90.-ih nije sa sobom donijelo nestanak sukoba na europskom tlu. Balkan, a sada Čečenija, predstavljaju bolni priziv na europsku svijest. Jesu li možda te nade bile neosnovane?

Ako ne možemo zaniijekati da živimo trenutke nesigurnosti i velikih izazova, ne možemo se odreći niti pokušaja tumačenja »znakova vremena« koji su donijeli te znakovite događaje.

Zanimljivo je istaknuti odsutnost novatorskih prijedloga u pokretima 1989.-1990. François Furet izrekao je tu ideju izazovnim riječima: »Uz toliku buku i klicanje 1989. nije se pojavila nijedna nova ideja«.

Tu, barem prividno istinitu činjenicu istinitu upotrijebila je *slaba misao* za dovođenje vode na svoj mlin. Postoji nepovjerenje u »moderni razum« i njegove pretenzije za stvaranje raja na zemlji. Revolucionarni subjekt 1989-90. bio bi »rascjepkani čovjek«, koji više ne traži smisao svoga postojanja i ne želi izgraditi društvo u ime »moralnog razuma«. Poraz »ideologije« *par excellence* – marksizma – značio bi pad snažnih sveopćih konstrukcija. Novo europsko društvo trebalo bi se izgraditi na onim klizavim područjima koji su smješteni između nihilizma i razuma koji se želi grčevito držati uz bitak.

Usprkos tome vjerujem da nas više približava stvarnosti povjesničar Ivan Rupnik koji je istaknuo: »revolucija iz 1989. bez sumnje je prva u povijesti koja se ne proglašava nositeljicom novog projekta društva«. Isti autor dodaje: »revolucija iz 1989. nije kraj povijesti: ona je povratak povijesti. To je revolucija koja je restauracija«. Više nego u »restauraciji«, mogući program mogao bi se sastojati u *ponovnom utemeljenju*, osnovanom upravo na povratu povijesti.

3. IZAZOV NOVOG PLURALIZMA U EUROPI. PONOVO UTEMELJENJE PLURALIZMA

Govoriti danas o eurocentризmu nema naravno smisla. Demografski položaj Europe u svijetu temeljito se promijenio. U sadašnjem trenutku europsko stanovništvo čini tek 5% svjetskog stanovništva a računa se da će se 2025. sniziti na 3%. Europa je danas manjina u svjetskoj demografskoj stvarnosti. Osim toga sadašnja stopa rasta u većini europskih naroda ne ukazuje na obnavljanje stanovništva. Tako je Europa od zemlje iseljeničtva postala zemljom izvanredno brzog useljavanja.

Taj problem uzrokuje zlovolju u europskom društvu i postao je jedna od najspornijih točaka u europskim političkim i socijalnim raspravama. Kakve će to odjeke imati na europsku budućnost?

U Europi, koja je uključena u sve jači proces integracije, pitanje useljavanja pretvara se u *europski problem*, ne samo zato što zahtijeva zajedničke odgovore nego i zato što se pretvara u *dodatni problem* za izgradnju Europe.

Zašto se usuđujem zvati ga »dodatnim problemom«? Jer nam svom oštrinom postavlja veliko pitanje po kojem modelu želimo izgraditi buduće europsko društvo. Dilema – govorim pojednostavljeno – jest između društva kao *melting pota* i *integriranog društva*, čiji identitet, u svojim bitnim obilježjima, ostaje sačuvan. Moram istaknuti da je u oba modela *pluralizam* bitni uobličavajući čimbenik, ali nije riječ o istoj vrsti pluralizma.

Profesorica Rosanna u svom se predavanju pita o problemima koje uzrokuje novi fenomen europskog pluralizma: multikulturalno društvo. Nastavlja ističući zanimljiv prijedlog s kojim se slažem, o hitnoj potrebi ponovnog *utemeljenja pluralizma*.

Dopustite mi da, promatrajući više s političke točke gledišta, izrazim neka razmišljanja. Pomoću njih ću ući u središnju temu svog izlaganja: koju će ulogu imati nastava religije (religijâ) u okviru pluralističkog europskog društva (s ponovno ustanovljenim pluralizmom).

Možemo se zapitati: je li sigurno da će Europa XXI. stoljeća, koja će imati zajedničke pravne institucije, zajedničku demokraciju, zajedničko državljanstvo, biti društvo koje prihvaća model *melting pota* na američki način? Hoće li to moguće društvo težiti *kontinuitetu* onoga što smo dosad zvali i što smo vjerovali da je Europa? Ili će prihvatiti povijesni rascjep?

Sjećamo se da se model američke nacije stvorio, za razliku od europskih nacija, ne zbog postojanja svijesti neke prije postojeće zajednice s dubokim zajedničkim (kulturalnim i religioznim) vezama, nego zbog integracije sljedećih skupina useljenika različitog podrijetla u ideal suživota koji se temelji na predodžbi zajedničkog budućeg suživota: to je ideal američke demokracije.

Kaže se da temelj te svijesti, koja spaja američku naciju, ima obilježje *ugovora*. Jean Leca nazvao je taj model *umjetnim*, u mjeri u kojoj okuplja ljude različita podrijetla, čije se povijesne posebnosti, kulture i klase, na početku, barem djelomično, namjerno zanemaruju. Od kandidata za ulazak u tu nacionalnu zajednicu zahtijeva se samo da budu vjerni, da se obvežu na poštivanje tog *temelnog ugovora*, u koji su uključena pravila igre i vrednote s kojima se slažu u svrhu postizanja zajedničkih ciljeva. Taj model – kaže Leca – je neodređeno integracijski, otvoren i konfliktan, budući da zahtijeva trajne procese prilagođivanja u kojemu mogu nastati i stvarno nastaju sukobi. Ako je jedinstvo preslabo, proces će biti vrlo konfliktan i dovesti će u pitanje i samu opstojnost političke zajednice.

Povijest američke demokracije pokazuje nam neke vrlo konfliktualne procese kao što je npr. uključivanje crnog stanovništva u američko državljanstvo. Od ukidanja ropstva do priznanja punine građanskih i političkih prava dug je put prepun sukoba. Na tom putu crno stanovništvo je prevladavalo diskriminacije koje je trpjelo i priključivalo se temeljnom ugovoru. U tom procesu – valja to istaknuti – odlučnu su ulogu imale formule religioznosti protestantskog kongregacionalizma, po kojima su učinjeni prvi koraci prema integraciji tog pučanstva u temeljne ideale američke demokracije. Ono što u tom procesu želim istaknuti jest da uključivanje modela *melting pota* zahtijeva interioriziranu prisutnost sveopćih ideala, u ovom slučaju utemeljenih na poimanju ljudskog dostojanstva utemeljenog na religioznim vrijednostima.

Europska je panorama mnogo složenija. Čini se da se izgradnja *europskog državljanstva* ne može ostvariti prihvaćajući jednostavno ugovorni model. Tu je složena europska povijest koja predstavlja snažan čimbenik, čije zanemarivanje bi bilo ravno samoubojstvu. Europa je sastavljena od *nacionalnih zajednica s poviješću*, s dubokim prethodnim vezama i snažnom osobnošću.

Nepoistovječivanje nacionalnosti-državljanstva u novom europskom prostoru predstavlja dosad nepostojeće probleme za obrazovanje nastajućeg europskog političkog

društva. Tako se europska građevina s obzorjem političkog sjedinjenja susreće s problemom koji je od odlučujuće važnosti za budućnost.

Sigurno je da institucionalna arhitektura Unije objektivno slabi nacionalne države, ali ne tako da bi mogla zamijeniti ulogu države-nacije, na koju se oslanja europski prostor. Tako se javlja pitanje: u kontekstu koji je označen mnoštvom kultura, jezika, naroda, kojemu valja još pribrojiti i fenomen globalizacije, koji će biti najnužniji čimbenici da europsko političko društvo bude uspješno?

Po mom sudu, na obzoru se pojavljuju dvije mogućnosti.

Prva se sastoji u *osnaženju prirodnih veza* naroda koji sačinjavaju europski prostor. Paradoksalno, novo europsko građanstvo u okviru globalizacije (s onim što ona uključuje) može istaknuti *partikularne osjećaje* kohezije jačajući svijest o vlastitom identitetu.

To osnaženje vrednote vlastitog identiteta može na izrazito odlučujući način utjecati na procese integracije koji će se uspostaviti na različitim područjima Unije. Dovede će do toga da će zahtijevati *maksimalnu asimilaciju* zbog straha od oslabljenja ili gubitka elemenata koji obilježavaju vlastiti identitet. Fenomeni ksenofobije, rasizma i ogorčenog »etničkog nacionalizma« pojavili su se na raznim stranama Europe. Ako prevlada ta težnja, u našem će društvu napetosti porasti i na kraju uzrokovati sukobe ogromnih razmjera.

Drugi pravac težnje može se usmjeravati oko osnaženja *jedinstva civilizacije* europskog prostora, pomoću pojačavanja integrirajućih čimbenika koji se odnose na red vrednota, simbole, zajedničku povijest, te onoga što se taloži kao način raspodjele i osjećaj solidarnosti, koji je kompatibilan s priznavanjem raznolikosti.

Pravni poredak – ista pravila, iste institucije, politički poredak -sustav organizacije vlasti koji se temelji na istim načelima, međusobno povezana sveukupnost, podudarni odgojni sustav, zajednički strukovni sustav, uz to još i klasične slobode kretanja i nastanjivanja, bitni su čimbenici da bi se moglo govoriti o onom *jedinstvu civilizacije* koji predstavlja temelj samog europskog državljanstva.

Sigurno je da temeljno obilježje jedinstva civilizacije treba biti pluralizam. Model *pluralističkog društva* koji razrađujemo na taj se način pretvara u ključ za definiranje budućnosti europskog društva.

Već sam rekao da se slažem s profesoricom Rosannom o potrebi za *ponovnim ustanovljenjem pluralizma*, a to se *ponovno utemeljenje* mora učvrstiti pomoću ponovnog objašnjavanja pojmova vrednote i ljudske osobe, koja je obdarena dostojanstvom.

Za taj zadatak ponovnog utemeljenja čini mi se prikladnim sada podsjetiti na misao Jacquesa Maritaina u vezi s pluralizmom.

U svojem glavnom djelu »Cjeloviti humanizam« Maritain je razradio model *pluralističkog društva*, označivši ga obilježjima koja nam se sve do danas čine smjelima. Pluralističko društvo se organizira u skladu s onim što Maritain naziva »strukturalni pluralizam« koji se sastoji od »organske raznrodnosti u samome ustrojstvu građanskog društva«.

»Strukturalni pluralizam« udaljuje se od modela čiste individualističke demokracije. Zamišlja građansko društvo koje ne tvore samo pojedinci nego i pojedinačna društva čiji su oni članovi. *Pluralističko društvo* – kaže nam Maritain – »priznaje tim pojedinačnim društvima što je moguće veću samostalnost i uraznoličuje svoju vlastitu strukturu u skladu s njihovom naravi«.

U naše vrijeme valja promotriti moguću primjenu Maritaineovog modela. To uključuje ponovno vrednovanje »središnjih zajednica« koje služe za jačanje istog građanskog društva i mogu promicati određeni oblik pluralizma u kojemu pojedinac neće biti izoliran i bespomoćan pred sustavima ekonomske i medijske moći, koji nastoje zauzeti hegemonističke položaje u »globalnom selu«.

Kako bi bio moguć model »strukturalnog pluralizma«, nužna je suradnja dvaju elemenata. S jedne strane, ponovno uspostavljanje *osjećaja zajedništva*, koji svakoj osobi omogućuje da u svojoj afektivnosti interiorizira društveni ustroj. Taj osjećaj ne može biti zatvoren i isključiv, nego treba uključiti svijest o međuovisnosti i otvaranju dijaloga s ostatkom središnjih zajednica. S druge je pak strane ponovno otkrivanje pojma *insti-*

tucije. Očito je da u socijalnoj dinamici posljednjih vremena cvate veliki broj spontanih udruga i skupina koje obogaćuju društveno tkivo. To je pozitivna pojava koju valja vrednovati i potvrditi. Kako bi »strukturalni pluralizam« funkcionalno, neophodno je da skupine imaju dostatan stupanj institucionalizacije, što znači da trebaju imati norme ili vlastita pravila koja su i pravno priznata.

Među različitim skupinama koje sačinjavaju *pluralističko društvo* zadržat ćemo se na skupinama koje je Pavao VI. u *Octogesima adveniēns* nazvao »skupine koje su povezane kulturalnim ili religioznim vezama« (OA 25), kojima je cilj unutar socijalnoga tijela promicati eshatološka i svjetonazorska uvjerenja. Kakvu ulogu trebaju imati takve skupine u našim društvima? Kako i kojim sredstvima, u punoj slobodi, trebaju djelovati? Treba li im priznati određeni *status* u političkoj zajednici?

Odgovor na ta pitanja potiče nas na formuliranje mišljenja koje ćemo sada izložiti.

4. PLURALISTIČKO DRUŠTVO, LAIČKA DRŽAVA I JAVNOST

Pluralističko društvo zahtijeva model države koji se temelji na laičnosti. Laičnost države u svojoj se biti ne sastoji ni u jednostavnoj odsutnosti konfesionalnosti tj. službenog prianjanja uz određeni religiozni nauk koji nadahnjuje njezino zakonodavstvo, niti u neprijateljski stav prema pojavi religioznoga.

Ono što traži laičnost države jest stav *neutralnosti* a ne borbenosti s obzirom na različite svjetonazore, bili oni religiozne naravi ili ne, koji oblikuju pluralizam društva. Ta je neutralnost u biti utemeljena na priznavanju *bitne nekompentnosti*, s obzirom na stvari koje se odnose na uvjerenja o naravi, podrijetlu i svrsi čovjeka i društva.

Taj stav neutralnosti pred religioznim fenomenom ne znači da se država, ukoliko je zadužena da štiti slobode i ustanovljena osnovna pravila koja jamče suživot pluralističkog društva, mora i može distancirati od religioznog fenomena, ako je on društveno važan.

Prije svega, prva zadaća države je da jamči religioznu slobodu, kao i ostale slobode,

a to uključuje kako slobodu od pritiska tako i stvaranje povoljnih i pogodnih uvjeta bez diskriminacije kako bi građani mogli ostvarivati svoja prava i izvršavati svoje obveze na religioznom području.

Ovdje nas međutim ne zanima toliko izlaganje problema koji se odnose na ostvarivanje religiozne slobode, koliko pristup sljedećem pitanju, koje mi se čini središnjim u povijesnom trenutku u kojem živi europsko društvo. Riječ je o tome da se radikalno pristupi fenomenu »svjetonazorskog pluralizma« kao elementa koji karakterizira multikulturalna društva. U njima laička država poštiva najrazličitije svjetonazore, pa prema tome i najrazličitiji javni i privatni moral. Svima se njima priznaje mogućnost promicanja njihovih vjerovanja i ideja, pod uvjetom da se služe samo uvjerenjem a odreknu se nametanja silom.

Međutim, htjeti riješiti pitanje »svjetonazorskog pluralizma« naših društava čistim poštivanjem svjetonazorskih skupina, tako da ispunjavaju određene proceduralne zahtjeve, ne znači dotaknuti problem u njegovu korijenu. Pozivom na toleranciju ne iscrpljuje se problem.

Po mom uvjerenju zadovoljavajući odgovor valja tražiti u obnovljenom pojmu *javnog prostora* u pluralističkom društvu. Već smo podsjetili na razliku između »državnog područja« i »područja civilnoga društva«. Državno se područje često poistovjećivalo s područjem *javnoga*, a područje civilnog društva s područjem *privatnoga*. Ako je javno područje označeno vladavinom prisile, područje privatnoga je kraljevstvo slobode.

Neophodno je nadvladati tu lažnu dihotomiju. U modernim je demokracijama od bitne važnosti postojanje *javnog prostora* koji se ne može držati dijelom države, nego kralježnicom snažnog civilnog društva. *Javni prostor* je mjesto na kojem se okupljaju razne znakovite skupine od kojih je sastavljeno pluralno društvo. To je *agora* modernih demokracija.

Javni prostor ima temeljnu ulogu u pluralnom društvu. Među njima je i oblikovane *vrednota* na kojima se temelji suživot pluralnog društva. To je tako jer isti pojam laičke države isključuje mogućnost da ona sama vrši taj zadatak.

»Svjetonazorske skupine« – a među njima i »religiozne« – imaju puno pravo sudjelovati u *javnom prostoru* natječući se s drugim skupinama drugačije naravi i cilja. Njihovo isključivanje iz javnog prostora snažno bi okrnjilo pluralizam naših društava i predstavljalo bi tešku povredu ljudskih prava.

Nasuprot tome, njezin doprinos osnaživanju demokratskog života danas je općenito prihvaćen. Nedavna rezolucija Vijeća Europe (Preporuka 1396 iz 1999. godine) utvrđuje:

»Demokracija i religija nisu inkompatibilne, naprotiv. Demokracija pruža najbolji prostor slobodi savjesti, ostvarivanju vjerske slobode i pluralizmu religija. Sa svoje strane religija, svojim moralnim i etičkim zalaganje, vrednotama koje brani svojim kritičkim smislom i kulturnim izričajem, može biti valjan partner demokratskog društva.«

Na početku novoga stoljeća i u znaku sve povezanije Europe nužno je zapitati se kako *urediti javni prostor* demokratskog europskog društva. O tome će u velikoj mjeri ovisiti budućnost pluralističkih demokracija.

Još uvijek smo baštinici intelektualne tradicije čiji su stupovi Hegel i Marx, tradicije koja s dubokim nepovjerenjem i redukcionizmom promatra civilno društvo. Smještajući civilno društvo u »područje potreba«, teži za njegovim poistovjećanjem s tržištem, odakle proizlaze i njegovi radikalni nedostaci koje bi trebala ispuniti država. Zato, prema Hegelu, civilno društvo nije sposobno stvoriti osjećaje kolektivnog identiteta (na tom području postoje samo »partikularni interesi«) kao ni moralne osjećaje sveopćeg značenja. Na taj se način dolazi do zaključka da državnom području odgovara izrada (i širenje) moralnih putokaza prema kojima se neko društvo treba ravnati. Marx te planove uzdiže do krajnosti u potpunosti poistovjetivši civilno društvo s tržištem i stvorivši o tome izrazito pesimističnu teoriju. Tržište je u biti poprište nemilosrdne klasne borbe. Na temelju takvog viđenja očito je da će Marx držati kako tržište (pa prema tome i civilno društvo) nije sposobno izgraditi moralnu zajednicu i integrirano društvo.

Paradoksalno, nakon Marxove »smrti« možemo pogrešno doći do sličnih zaključaka, ako isto tako usvojimo ograničavajuće

viđenje civilnog društva i poistovjetimo ga s tržištem. Ako bi prevladala ta ideja, unutar društva bi se mogli razvijati samo »posebni interesi« i »posebni osjećaji«.

Stoga je ponovno vrednovanje *javnog prostora* – koje valja smjestiti u područje civilnog društva – od posebne važnosti. Pod *civilnim društvom* podrazumijevam »spoj društvenih institucija, kao što su tržišta i udruženja utemeljena na dobrovoljnim sporazumima između autonomnih djelatnika, i *javnog područja*, a susreću se u javnim djelatnostima«². Bit tog planiranja jest da se javni prostor smješta izvan područja države *u strogom smislu*, a civilno se društvo shvaća kao stvarnost koja je mnogo složenija od tržišta te ne treba funkcionirati u skladu s njegovim pravilima.

Država koja služi pluralističkom demokratskom društvu treba se prilagoditi određenoj vrsti ponašanja. U kontaktu s *tržištem*, temeljna uloga države je da jamči postojanje reda u kojemu funkcionira natjecanje u najvećoj mogućoj mjeri, kako bi se k tome postiglo zadovoljenje temeljnih potreba i službi. U odnosu na *javni prostor*, laičnost države nalaže uspostavljanje reda koji jamči postojanje javnog područja kao mjesta za raspravu, artikuliranje sustava društvenih vrednota kao i utvrđivanje kriterija solidarnosti koji su potrebni čitavom društvu.

U tom smislu država treba smatrati socijalnim vrijednostima, koje su dostojne potpomaganja i pomoći, one aktivnosti slobodno ustanovljenih skupina, pomoću kojih se te vrijednosti ispituju i pomoću kojih se promiču uvjerenja i konačne vrednote o čovjeku, svijetu i društvu.

Uvjeren sam da će buduće europsko društvo u *javnom prostoru* moći ponovno oblikovati svoj pluralizam i ustanoviti temeljni obostrani pristanak s obzirom na ono što se odnosi na moralne vrednote i osjećaje. Nije na meni da u okviru ovoga predavanja objasnim kako bi se mogao ostvariti taj odlučujući zadatak za europsko društvo XXI. stoljeća. Ovdje je riječ o tome da se naznači kako drža-

2 (V. PÉREZ DÍAZ, *La primacía de la sociedad civil*, 1993.)

va ne samo da treba ukloniti prepreke za vršenje djelatnosti koje ostvaruju »svjetonazorske skupine« (uključivši i one religiozne) nego i promicati njihovu prisutnost u javnom prostoru i njihov doprinos debati, također političkoj, koja će spriječiti da se društvo pretvori u »pluralnu nerazpoznatljivu masu moralnih zajednica koje su jedna drugoj strane« (Engelhardt, 1995).

U europskom kontekstu izvanredno je velik izazov koji za kršćanske Crkve predpostavlja ta nova situacija. Živimo usred »dijalektike između sekularizacije i postsekularizacije« (Torralba Roselló, 1995). Sekularizacija je oslabila institucionalne konfesije. *Postsekularizacija* uključuje traženje svetoga pomoću složenih itinerarija koji se udaljuju od tradicije. Postsekularizacija nas vodi prema dvama mogućim scenarijima (koji se mogu razviti s komplementarnim obilježjima): procvatu fundamentalizama i pojavi »light« oblika »dobročudne i decentralizirane« religioznosti, kako je kvalificira Fukuyama, predviđajući religiozno oživljavanje u stoljeću koje započinje.

U okviru te dijalektike, kršćanske Crkve treba da s jedne strane osnaže svoju prisutnost u javnom prostoru, a s druge strane, moraju biti sposobne pridonijeti dijalogu u vezi s velikim sveopćim vrednotama koje suobličuju društvo koje dostojanstvo ljudske osobe ističe kao stožerno načelo.

5. ŠKOLA KAO DIO JAVNOG PROSTORA

Polazeći od prethodnih razmišljanja nastojat ću završiti ovo izlaganje s nekoliko primjedbi koje se odnose na odgojno područje.

Prvo pitanje koje valja postaviti jest *gdje treba smjestiti školu* u našim društvima. Europa je doživjela snažnu i na trenutke mučnu raspravu u vezi sa suprotstavljanjem javne i privatne škole. Bila je to rasprava u kojoj je »sloboda poučavanja« – najpolemičnija od sloboda, sloboda koju liberali ne vole a socijalisti napadaju – bila žrtva ograničenog viđenja »građanskog društva« koje je potjecalo od Hegelova i Marxova mišljenja.

Neophodno je prevladati tu staru dihotomiju. Rješenje je u tome da se uzme u obzir

kako institucija škole treba pripadati *javnom prostoru*, njegov je bitni dio, jer se u školi prenosi znanje i usvajaju vrednote. Na taj način sloboda poučavanja treba biti jedan od elemenata koji uobličuju i stvaraju kralježnicu pluralnog društva. Sloboda poučavanja, koja dopušta konkurenciju javnih i društvenih školskih ustanova, suobličuje ih sve u integrirani odgojni sustav.

Međutim, na području javnog prostora škola se danas nalazi na raskrižju, i to zbog dva razloga. Prvo, jer je izgubila monopol prenošenja znanja i integriranja vrednota koji je u drugim povijesnim trenucima dopuštao uvođenje u svijet s dostatnom popratnom opremom. Novo informatičko društvo stvorilo je snažne suparnike ustanovi škole. Drugi motiv je slabljenje institucije obitelji u njezinoj tradicionalnoj zadaći prenošenja temeljnih vrednota. Ona to nastavlja činiti ako ne trpi zbog patoloških pojava, ali na nedostatan način.

Odatle proizlazi potreba da institucija škole preuzme glavnu ulogu u oblikovanju budućih građana koji će živjeti u sve složenijem i pluralnijem društvu. Svesti poslanje škole na stjecanje instrumentalnih znanja bio bi jedan od čimbenika koji bi pridonosili humanom osiromašenju naših društava.

To će osiromašenje biti neizbježno ako prevlada ideja da »religiozno znanje« ne treba uključiti u cjelovito obrazovanje.

Sigurno je da se u kulturnom trenutku koji živi Europa pojavljuje sukob između »etičkog znanja« i »religioznog znanja«, koji valja prevladati. Složiti se s onim što su neki autori nazvali »minimalistička etika«, tj. etika koja može ustanoviti crte ponašanja i moralne kriterije ostvarivanja u sekulariziranom društvu posve je nedovoljno. Pluralno društvo treba, zasigurno, nastojati da se na *javnom prostoru* uobličuje »pragmatično slaganje« na području morala, polazeći od dijaloga, priznajući ograničenje, koje je Maritain oštromno izrazio, u suvremenom trenutku definiranja Deklaracije o pravima čovjeka u razdoblju nakon svjetskog rata. Sporazum je postignut, i to sretno postignut, pod uvjetom da se ne pita ni o ničemu osim o proglašenim pravima.

»Uloga koja može razviti religiozno znanje u mješavini našeg sekularnog, laičkog i

pluralnog društva jest oblikovanje *najviših obzorja*«, kaže nam Torralba Roselló. To obzorje može razmjerno odrediti okvir ideala i shvaćanja ljudskog bića u njegovim dubokim težnjama prema sreći, prema punini bitka.

»Religiozno znanje«, tako smješteno u formativnom procesu ljudske osobnosti, treba pripadati slobodi i poštivati konfesionalni pluralizam društva. S obzirom na to zanimljivo je podsjetiti na ono što tvrdi Preporuka 1396 Vijeća Europe o »Religiji i demokraciji«.

U dijelu koji se odnosi na »promicanje odgoja na religioznom području« naznačuje da je potrebno: »izbjeći – kada je riječ o djeci – svaki sukob između odgoja o religijama koje promiče država i religiozne vjere obitelji, kako bi se poštivala slobodna odluka obitelji na tom tako delikatnom području«.

Preporuka Vijeća Europe pogodna je za razna tumačenja s obzirom na njenu primjenu jer se ne izražava poimenično o tome kako pristupiti poučavanju religije. Međutim, u svakom slučaju, najvažnije je pozivanje na slobodnu odluku obitelji jer se, po našem mišljenju, ne odnosi samo na »negativnu slobodu« (spasiti poštivanje vlastite konfesije) nego i na »pozitivnu slobodu«, koja roditelji-

ma jamči mogućnost da njihova djeca dobiju religiozno obrazovanje *u skladu s njihovim uvjerenjem*.

Primjedba br. 10 Preporuke povezana je s tim tumačenjem. Ona naime kaže: »religiozni odgoj se ne izvodi na štetu religioznog poučavanja ukoliko su religije sastavni dio povijesti, kulture i filozofije čovječanstva«. Primjedba je vrlo pogođena jer smješta religioznu poduku u školi na teren na koji treba biti smještena: kao *znanje* koje se treba suvislo upotpuniti sa sveukupnim znanjem a ne kao katehetski obilježen uvod u vjerski život. Bit religioznog odgoja u formativnom procesu jest da se on ne pretvara u zasebni i zatvoreni svijet koji nema ništa s usvajanjem ostalog znanja.

U primjeni ovog modela u stvarnosti postavljaju se mnoga praktična pitanja. Međutim vjerujemo da je to model koji najbolje zadovoljava načela i vrednote na kojima se temelje naša pluralna društva. Vršenje slobode i prava u mnogim slučajevima ne dopušta pojednostavljena rješenja. Isto tako ne ni u ovom osjetljivom pitanju koje je tako značajno za budućnost našeg društva. Pronaći dobra rješenja isto je tako i problem volje.